

EGYENSÚLY INTÉZET

**HOGYAN TANULJUK
A DEMOKRÁCIÁT?**
AZ EGYENSÚLY INTÉZET
JAVASLATAI AZ ÁLLAMPOLGÁRI
NEVELÉS REFORMJÁRA

2021. AUGUSZTUS

2021-05

Hogyan tanuljuk a demokráciát?

Az Egyensúly Intézet javaslatai
az állampolgári nevelés reformjára
2021-05

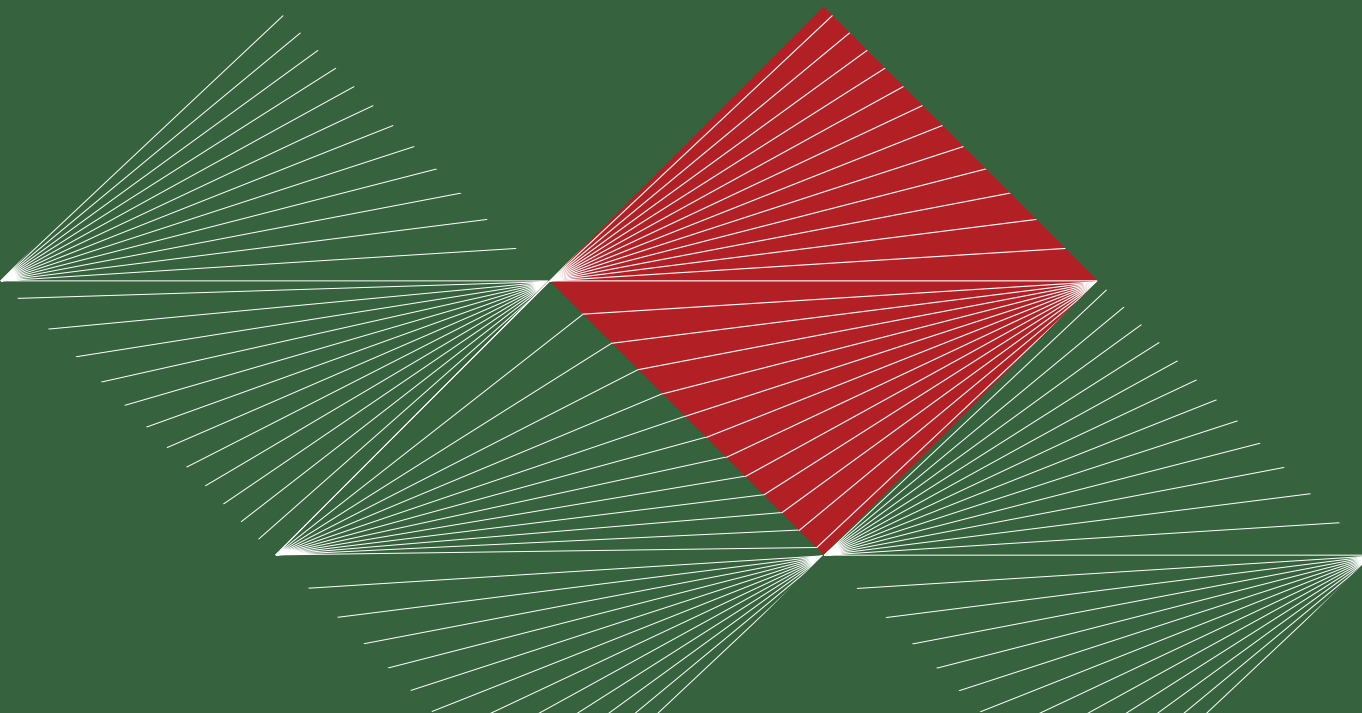
A háttéranyag a Friedrich-Ebert-Stiftung támogatásával készült.

*Felelős kiadó és szerkesztő: Egyensúly Intézet
2021. augusztus
© Egyensúly Intézet*

*Kiadványszerkesztés: Zádori László
Borítókép: Shutterstock*

VEZETŐI
ÖSSZEFOGLALÓ

- ▶ A demokrácia stabil működéséhez és az állampolgárok hatékony önérdék-érvényesítéséhez meghatározott normákra, viselkedési mintákra, attitűdökre és készségekre van szükség. Senki sem születik állampolgárnak – az ehhez szükséges készségeket és információkat a szocializáció során sajátíthatjuk el, ennek pedig elsődleges terepe a közoktatás.
- ▶ Az állampolgári nevelés/demokratikus készségek fejlesztése ennek ellenére egészen 2020-ig nem intézményesült önálló tantárgyként. A 2020-as Nemzeti alaptanterv az állampolgári ismereteket, önálló, de tematikailag túlszűfolt és alacsony óraszámú tanított tárgyként vezette be a 8. és a 12. évfolyamon, miközben sem az intézményrendszert, sem a pedagógusokat nem készítették fel az új feladat ellátására.
- ▶ Az állampolgári ismeretek oktatásának jelenlegi modelljével kapcsolatban legalább öt átfogó probléma merül fel: az alacsony óraszám, a megfelelően felkészített pedagógusok hiánya, a módszertani előkészítés elmaradása, az iskolák hierarchikus, tekintélyelvű működése, valamint az intézményi és pedagógusi autonómia hiánya.
- ▶ A demokratikus nevelés reformjához mindenekelőtt meg kell határozni, milyennek is képzeljük a „jó állampolgárt”. Az állampolgári nevelés reformja

során kimeneti célként olyan emberképet kell meghatározni, amelynek részei az alábbi képességek:

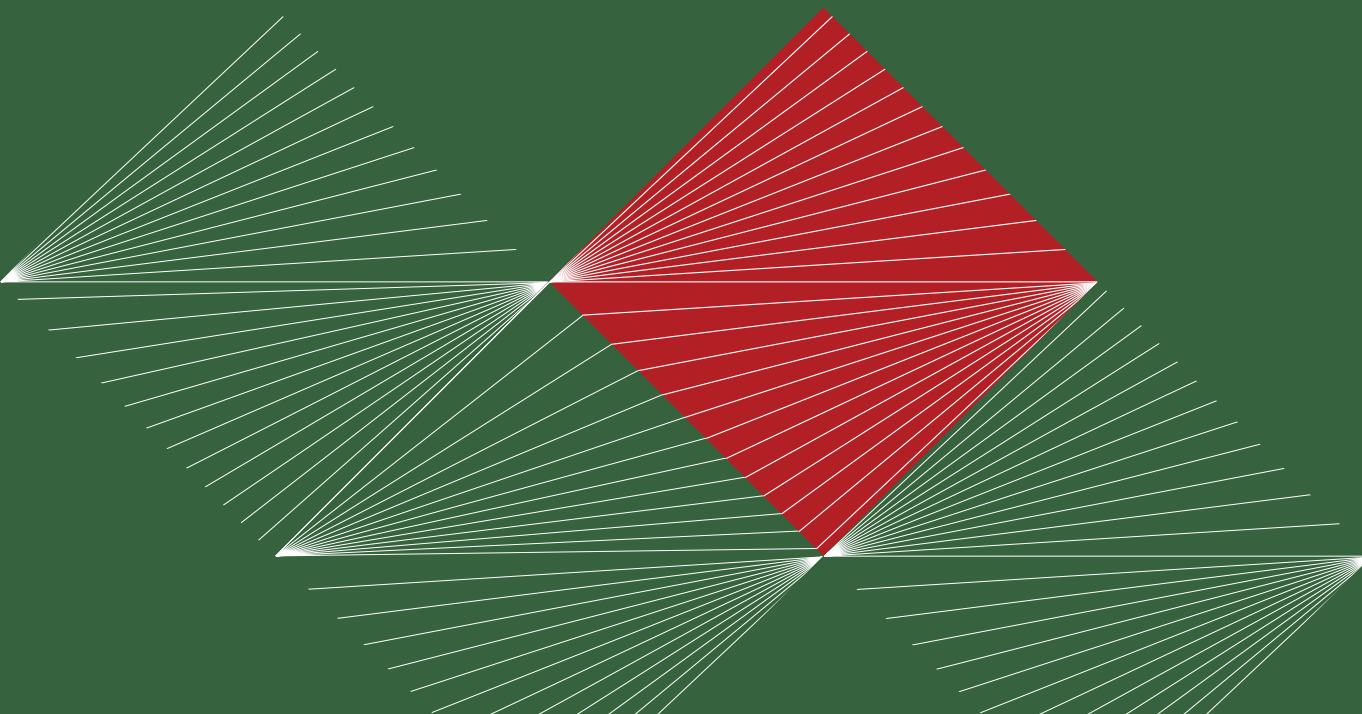
1. az állampolgári autonómia/önvezérlés;
 2. a differenciált ítéletalkotás;
 3. az érvelési készségek és a demokratikus vitakultúra magabiztos használata;
 4. a kíváncsiság, a világra való nyitottság;
 5. az empátia és a szociális készségek;
 6. az állampolgári felelősségtudat és a normakövetés;
 7. az együttműködés.
- ▶ Ennek érdekében a demokratikus nevelést önálló tárgyként, legalább heti két órában kell bevezetni a közoktatás minden szintjén, az 1. osztálytól a 12. osztályig! A tantárgynak a frontális oktatás és a lexikális tudásanyag átadása helyett a készségek fejlesztésére, a projekt- és élményalapú oktatásra, a diákok bevonására kell épülnie. A diákoknak lehetőséget kell adni arra, hogy életközeli szituációkban tapasztalhassák meg a demokratikus részvétel erejét, a békés egyet nem értés lehetőségeit és a közügyek befolyásolásának fontosságát.

- ▶ Képezzünk a demokratikus nevelésre alkalmas tanárokat! A pedagógusképzésben kellő hangsúlyhoz kell jutnia a demokratikus kompetenciák oktatásának, a demokratikus nevelést pedig a történelemtanárok helyett bízzuk állampolgári ismeretek tárgyú pedagógus-szakvizsgával rendelkező vagy/és szakirányú felsőfokú (jogi, közgazdasági, politikatudományi, szociológusi) végzettséggel rendelkező pedagógusokra!
- ▶ Használjuk a felhalmozódott tapasztalatokat! Az államnak rendszereznie és elérhetővé kell tennie az évtizedek alatt az alternatív tanintézményekben, illetve civil szervezetek munkájában felgyülemlett tapasztalatokat. Meg kell teremteni annak lehetőségét és intézményi kereteit, hogy a tanórai és tanórán kívüli (informális) tananyag kidolgozásakor, majd a pedagógusképzésben és -továbbképzésben, illetve az egyes intézmények helyi igényekre szabott gyakorlatában is hasznosulhassanak.
- ▶ Demokratizáljuk az iskoláinkat! A demokratikus állampolgári kompetenciákat lehetetlen elsajátítani hierarchikus, tekintélyelvű, passzivitásra és engedelmességre ösztönző intézményekben. A világ fejlettebb közoktatási rendszereihez képest a magyar oktatás kultúrájában is teret kell adni a diákok bevonásának az intézményt és az osztályt érintő döntéshozatalba, a kollektív cselekvés és a felelős polgári magatartás megtapasztalásába.

TARTALOMJEGYZÉK

Vezetői összefoglaló	3
1. Mi a probléma?	7
2. Demokratikus nevelés Magyarországon	12
2.1. Állampolgári nevelés a rendszerváltástól 2020-ig	13
2.2. Az állampolgári ismeretek oktatásának jelenlegi modellje	16
2.3. Fő problématerületek	17
3. Az Egyensúly Intézet javaslatai az állampolgári nevelés megreformálására	20
3.1. Határozzuk meg a demokratikus nevelés emberképét!	21
3.2. Önálló tárgyként, legalább heti két órában!	26
3.3. Tudásátadás helyett a demokrácia megélése – kompetencia- és projektalapú tanulást!	28
3.4. Készítsük fel a pedagógusokat!	30
3.5. Használjuk a felhalmozódott tapasztalatokat!	32
3.6. Demokratikus iskolát!	33
4. Zárszó	36
Felhasznált irodalom és hivatkozások	38
Rólunk	41

1. MI A PROBLÉMA?

A demokrácia mint kormányzati rendszer és társadalmi szervezőelv alapját és lényegét az adja, hogy **mindenki részt vesz azoknak a döntéseknek a meghozatalában, amelyek érintik az életét.** Legyen szó országos vagy helyi választásról, népszavazásról, civilszervezeti tevékenységről, állampolgári tiltakozásról vagy egy iskolai szülői közösség összefogásáról: az állampolgárok autonóm, jogtudatos és felelős cselekvése a demokrácia, illetve a közérdek érvényesülésének legfontosabb pillére.

Az intézmények csak a demokrácia csontvázát alkotják - ezt a vázszerkezetet azonban mindig emberek működtetik. Senki sem születik állampolgárnak - az ehhez szükséges készségeket és információkat ugyanúgy szocializáció és formális, illetve informális tanulás során sajátítjuk el, mint bármely reflektált tevékenység esetében. **A demokrácia stabil működéséhez és a választók hatékony önérvényesítéséhez meghatározott normákra, viselkedési mintákra, attitűdökre és készségek egész halmazára van szükség.** Mindenekelőtt jogtudatra, az állampolgár cselekvési lehetőségeiről és felelősségéről, egyén és közösség, illetve állam és egyén viszonyáról szóló, kierielt tudásra; autonóm, kritikus ítéletalkotásra, amely képes felmérni és elemezni a világ összetettségét és a vélemények

sokféleségét, valamint alkalmas komplex és absztrakt eszmék felfogására és kritikai értékelésére; összetett döntések rövid és hosszú távú mérlegelésének képességére; valamint az érvelés és a kulturált vita, a békés egyet nem értés képességére és annak elfogadására, ha esetenként a másik álláspontja jut többséghez! Mindemelllett a huszonegyedik században, a dezinformáció és a soha nem látott hatékonysággal terjesztett összeesküvés-elméletek korában különösen nagy mértékben felértékelődik **a tudatos és kritikus médiafogyasztás, a digitális tudás, a különféle manipulációs technikák és kognitív csapdák felismerésének képessége.**

Ám ezek a készségek és így maga a felelős, kompetens állampolgár sem a semmiből nő ki, és nem is marad fenn mintegy magától. **A demokratikus kultúra nem velünk születik: megteremtésének elsődleges közege a család és - jó esetben - a tömegmédiá mellett a közoktatás, ennyiben pedig az állam felelősségéről beszélünk.** Nem véletlen, hogy az Egyesült Államokban és Európa régi demokráciáinak többségében a közoktatás kiemelt figyelmet fordít az állampolgári nevelés vagy más néven a demokratikus kompetenciák oktatására, vagyis a demokratikus kultúra kialakítására és az autonóm állampolgári lét korai megélésének elősegítésére.

Bár hazánkban már a rendszerváltás idején és azóta is sokan felismerték ennek fontosságát és történetek is ígéretes (igaz, jobbra elszigetelt, illetve megszakadt) kísérletek. **Magyarországon a demokratikus szocializáció kellő hangsúlyú intézményesülése ma sem tekinthető megoldottnak, pláne prioritásnak a közoktatásban.** Ennek számos oka van, a közoktatási rendszer sokrétű általános problémáitól és sokat bírált pedagógiai szemléletétől a következetes politikai akarat hiányán át a magyar politika és társadalom egyre mélyülő polarizációjáig, ami egyre nehezebbé teszi, hogy egy ilyen érzékeny, számos vitás kérdést és buktatót felvető témában legalább a legfontosabb paraméterek tekintetében megegyezésre lehessen jutni. 2021-ben számos okunk van arra, hogy kiemelt figyelemmel vessük fel újra ezt a fájoán megoldatlan kérdést.

Magyarországon a politikai kultúra tendenciái és egyes, hazánkban is ható globális trendek miatt talán soha nem volt annyira aktuális a demokratikus nevelés intézményesítése, mint napjainkban. A rendszerváltás óta számos kutatás rámutatott a **társadalmi kohézió és a civil aktivitás** folyamatos gyengülésére,² a közvetlen családi körön túlmutató

bizalom és szolidaritás alacsony szintjére,³ illetve a magyar választók (és körükben is különösen a fiatalok) alacsony kompetenciaérzetére, vagyis arra, hogy az emberek egyre távolabb látják maguktól a politikát, és nem érzik, hogy érdemi hatással lehetnének a közügyek intézésére. **A magyarok közel fele, 46 százaléka ma úgy gondolja, hogy a szavazatok semmilyen módon nem befolyásolja az ország ügyeinek alakulását** – és mindebben ráadásul folyamatos romlás tapasztalható az elmúlt húsz évben.⁴

Ehhez társult az utóbbi két évtizedben **a hazai politika szélsőséges polarizációja és annak napjainkban is tapasztalható mélyülése.** Ez a pártok és a szavazók esetében is egyre extrémebb és az ellentétes véleményeket egyre inkább kizáró politikai pozíciók elfoglalásában, a politikai ellenfél, illetve a másik politikai tábor kriminalizálásában, valamint a párbeszéd, pláne bármiféle kompromisszum lehetőségének radikális csökkenésében nyilvánul meg. Bár a világnézeti megosztottságnak kétségkívül létezik „egészséges” mértéke (hiszen a demokratikus pártverseny épp az érdek- és értékkonfliktusok becsatornázásáról és pacifikálásáról szólna), egy ponton túl már a demokratikus berendezkedés

alapjait fenyegeti.⁵ Hazai kutatások is megerősítik azt a nemzetközi irodalomban régóta felismert összefüggést, hogy **a szélsőséges polarizáció nem csupán a közbeszéd eldurvulását és a politikai verseny radikalizálódását, de a közpolitika minőségének romlását is eredményezi, utóbbin keresztül pedig a gazdaság teljesítményét is visszafogja,** vagyis pénzben kifejezhető kárt okoz a társadalomnak.⁶

Talán ennél is fontosabb, hogy amikor a politika rivalizáló értékrendek normalizált versengése helyett élet-halál harccá torzul, amelyben a cél nem a másik legyőzése, hanem végső megsemmisítése, az **a kormányváltások költségeit is megnöveli.** Ha egy párt vagy politikai oldal szempontjából minden választási vereség a végső megsemmisülést vonhatja maga után, bizonyos szempontból racionális stratégiává válik, ha a megfelelő választói felhatalmazás birtokában a győzelmet a demokratikus intézmények manipulálásával, az ellenfél esélyeinek nem jogállami eszközökkel történő csökkentésével igyekszik biztosítani. Nem nehéz belátni, hogy az ilyen ösztönzőket erősítő politikai kultúra hosszú távon alapjaiban fenyegeti a demokratikus rendet. **A demokráciát nem lehetséges kizárólag intézményekkel körülbástyázni: az**

intézményrendszer fenntartható működésének előfeltétele a kölcsönös elismerés és az együttműködés minimális szintje.⁷

A választók politikai és civil aktivitása, valamint a politikai polarizáció mellett a demokratikus kompetenciák oktatásának megfelelő hangsúlyú és korszerű intézményesítését harmadik okként **a politika mediatizált terének radikális átalakulása és az ezzel járó, új típusú veszélyek** teszik szükségessé. Az online kommunikáció uralkodóvá válásából (mindenekelőtt az információk megsokasodásából és a hírv verseny felgyorsulásából, illetve a közösségi médiában zajló kommunikáció leegyszerűsítésre és elzárt véleménybuborékok kialakulására ösztönző sajátosságaiából) adódóan **a választók soha nem látott mértékben ki vannak téve a politikai manipulációnak és a félretájékoztatásnak,** ami a politikai polarizáció és a közéleti diskurzusok eldurvulása mellett a választások külső befolyásolásának lehetőségeit is veszélyesen kitégítja. Emellett **az internet minden korábbinál egyszerűbbé tette az összeesküvés-elméletek és álhírek akadálytalan terjesztését,** ami nem csupán a politikai folyamatok káros befolyásolásának kockázatát növeli, de (amint azt a COVID-járvánnyal kapcsolatos

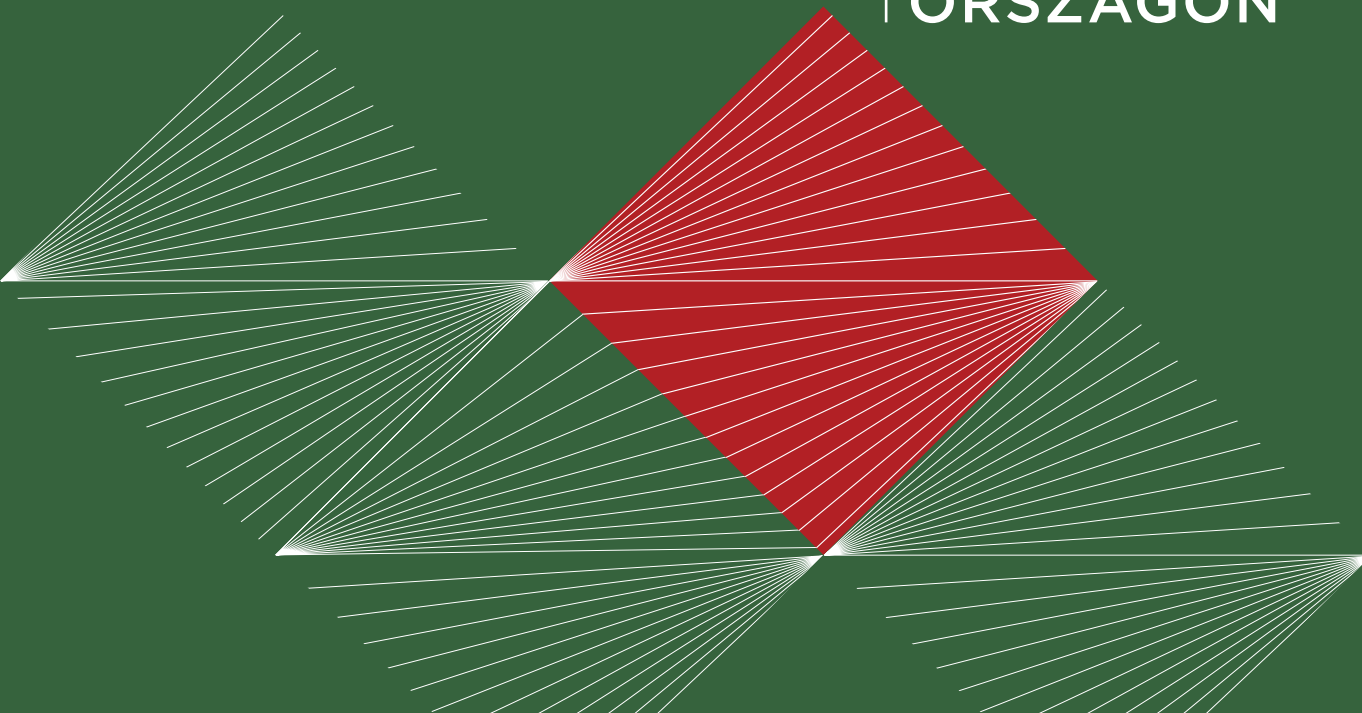
összeesküvéses és oltásellenes eszmék akadálytalan terjedése megmutatta) olykor akár emberéletekbe is kerülhet.

Ehhez képest **a hazai közoktatásban még mindig csupán a 12. osztályban jelenik meg kötelezően választandó tantárgyként valamilyen médiaismereti tantárgy**, amelynek ráadásul a tudatos médiafogyasztásra nevelés csupán az egyik és nem is a leghangsúlyosabb eleme. Ennek a hiánynak a jelentőségét növeli, hogy a magyarok digitális kompetenciái nemzetközi összehasonlításban rendkívül alacsonynak számítanak.⁸ Márpedig a fenti tendenciákból adódóan az autonóm véleményalkotás, a forráskritika és általában a digitális világban való önálló tájékozódás képessége különösen fontossá vált a huszonegyedik században – nem csak a mindennapi élet, de az állampolgári létezés szempontjából is.

Az alábbiakban **a demokratikus/állampolgári nevelésnek a hazai közoktatásban való intézményesítésére** teszünk javaslatot. Ennek során először is áttekintjük a tantárgy bevezetésére tett eddigi állami és civil kísérleteket, majd ismertetjük és értékeljük az állampolgári ismeretek elnevezésű tantárgynak a 2020-as Nemzeti alaptantervben történt

bevezetése nyomán kialakult helyzetet. Ezt követően, a 3. fejezetben fogalmazzuk meg javaslatainkat az állampolgári nevelés reformjának főbb irányaira vonatkozóan.⁹

2. DEMOKRATIKUS
NEVELÉS MAGYAR-
ORSZÁGON

Az állampolgári nevelés önálló tárgyként való intézményesülése nem csupán az Egyesült Államokban, Japánban vagy Nyugat-Európa legtöbb fejlett országában, de a rendszerváltás után több volt szocialista országban is viszonylag korán megtörtént. Ezzel szemben **Magyarországon a témát három évtizeden át sajátos paradoxon jellemezte: miközben a kilencvenes évek közepétől kezdve lényegében szakmai és politikai konszenzus uralkodott a demokratikus kompetenciák és az állampolgári kultúra fontosságáról, a területet mindvégig a fél- és látszatzmegoldások, illetve a lassú, fokozatos előrelépések jellemezték.** A demokratikus szocializációt az állam a családokra és a médiára, illetve az erre vállalkozó alternatív iskolarendszerre és civil szervezetekre bízta, miközben valójában óvakodott attól, hogy a terület szabályozásával veszélyes konfliktusokat vállaljon fel.

Az alábbiakban az eddigi kísérletek áttekintését és értékelését követően azonosítjuk a ma érvényes állampolgári nevelési modell hiányosságait és a közoktatás általánosabb problémáival való tágabb összefüggéseit. Ez a számvetés szolgál kiindulópontként a következő fejezetben megfogalmazott reformkoncepció számára.

► 2.1. ÁLLAMPOLGÁRI NEVELÉS A RENDSZERVÁLTÁSTÓL 2020-IG

A rendszerváltást követően jórészt **elmaradtak azok a politikai, társadalmi és szakmai viták, amelyek nyomán konszenzus vagy konszenzusközeli álláspont alakulhatott volna ki arról, hogy az átmenet intézményi vívmányait miképp lehetne megerősíteni a politikai kultúra és az állampolgárok demokratikus kompetenciáinak fejlesztésével.** Az állampolgári nevelés nem vált szakpolitikai témává, ehelyett **a harmadik köztársaság a politikai szocializációt lényegében a család és a kortárscsoport felelősségi körébe utalta.** A pártállami oktatás indoktrinációs gyakorlatának emléke, az államnak az „ideológiai képzésben” játszott szerepével szembeni bizalmatlanság vélhetően legalább akkora szerepet játszott ebben, mint a hazai demokratikus fejlődés megszakítottága, a demokratikus nevelés hagyományainak hiánya vagy a demokratikus átmenet dominánsan jogias-intézményközpontú megközelítése.

Az állampolgári kompetenciák elsajátítása mint kiemelt oktatási cél már az 1995-ös Nemzeti alaptantervben¹⁰ megjelent, elsősorban a *Hon- és népismeret*, illetve a *Kapcsolódás Európához* és a

nagyvilághoz című részekben. Ezekben a szövegekben a jogalkotó fő kimeneti célként a nemzeti öntudat erősítését, az Európához és az európai demokratikus értékéhez való kötődés megalapozását és ezek szoros viszonyának tudatosítását jelölte meg, viszonylag kevés szót ejtve az állampolgári kompetenciák és a demokratikus kultúra kialakításának feladatáról. A NAT szövege az *Ember és társadalom* nevű, a 10. évfolyamig kötelezően oktandó műveltségterület kapcsán egyebek mellett általánosságban „a demokratikus intézményrendszer használatához szükséges ismereteket és készségeket megalapozó készségek és képességek kialakításáról”¹¹ írt; ám **önálló állampolgári ismeretek tantárgy bevezetése híján ezt a feladatot gyakorlatilag a történelemoktatás felelősségi körébe utalta, a helyi tantervekre bízva a történelem- és társadalomismeret egymáshoz való viszonyának és arányának kialakítását.** Ezzel párhuzamosan elmaradt a pedagógusok felkészítése a magyar oktatásban lényegében előzmény nélküli tanítási célok megvalósítására, aminek következtében az ténylegesen néhány alternatív, illetve elitiskola szűk körére korlátozódott.¹²

A 2001-es kerettantervi szabályozás a társadalom- és állampolgári ismereteket modultárgyként, vagyis heti egynél kevesebb (évi 18) óraszámmal, más tárgyakba integráltan vagy tömbösített formában oktatott tananyagként határozta meg.

Ez a megoldás részleges előrelépést jelentett, amennyiben a 7. és a 12. osztály között, a tanulók életkori és fejlődési sajátosságaira is hangsúlyt fektetve elvileg folyamatosan fontos célként kezelte az állampolgári kompetenciák erősítését. Mindazonáltal sem a tanárképzés ennek megfelelő átalakítását, sem a szükséges tárgyi és pedagógiai eszközök fejlesztését nem sikerült megoldani, miközben a szabályozás azzal a problémával sem foglalkozott, hogy a magyar közoktatás alapvetően hierarchikus, frontális struktúrája általánosan sem kedvez a demokratikus értékek elsajátításának.¹³

A NAT 2003-as módosítása¹⁴ elhanyagolható változtatásokkal lényegében megismételte az 1995-ös dokumentum vonatkozó rendelkezéseit, kiemelt fejlesztési célként (de továbbra sem önálló tárgyként) jelölve meg az aktív állampolgárságra való nevelést. A szöveg ugyanakkor előírta, hogy az iskolák mind formális, mind nem formális és informális keretek

között biztosítsanak lehetőséget az állampolgári részvételhez szükséges kompetenciák fejlesztésére, és külön hangsúlyt fektetett arra, hogy **az iskolai légkör általános demokratizálásával ezeknek a kompetenciáknak az alkalmazására is lehetőséget kell biztosítani.**

A 2007-es alaptantervben¹⁵ az „aktív állampolgárságra, demokráciára nevelés”, a „gazdasági nevelés” vagy a „felkészülés a felnőttélet szerepeire” kulcskompetenciákként jelentek meg; vagyis önálló tantárgyi bevezetés helyett több tantárgyban megjelenő, műveltségi területeken átívelő fejlesztési célokká váltak. Ugyanakkor **sem a NAT, sem a kerettantervek nem tettek kísérletet arra, hogy integrálják az akkor már szép számmal működő alternatív iskolák, illetve a demokratikus kompetenciák és állampolgári ismeretek oktatásával foglalkozó civil szervezetek felhalmozódott tapasztalatait.** Így az egymást követő jogszabályokban megfogalmazott célok és a tényleges gyakorlat közötti egyre mélyebb szakadék alakult ki, az állampolgári ismeretek oktatása pedig az intézmények többségében továbbra is az egyébként is túlterhelt történelemoktatás feladata maradt.

A status quót lényegében nem módosította **a 2012-es NAT, amely az állampolgárságra, demokráciára nevelést a köznevelés egyik fejlesztési területeként, a szociális és állampolgári kompetenciákat pedig - nagyobb mértékű, inkább az 1995-ös helyzetre emlékeztető tartalmi szabályozás mellett - kulcskompetenciaként határozta meg, és lényegében szétaprózta olyan önálló tárgyak oktatásában, mint az etika, a történelem vagy a földrajz.**

► 2.2. AZ ÁLLAMPOLGÁRI ISMERETEK OKTATÁSÁNAK JELENLEGI MODELLJE

A 2020-ban megjelent Nemzeti alaptanterv (a 2018-ban ismertté vált Csépe Valéria-féle tervezetnek megfelelően) **2020 szeptemberétől újra bevezette az állampolgári ismeretek tantárgyat** – de csak mintegy az alap- és középfokú tanulmányok zárásaként, a 8. és a 12. évfolyamon. A tantárgy célja a dokumentum szerint az, hogy *„a tanuló számára fontos és hasznos ismereteket ad az állam működéséről és intézményeiről, valamint a család és az állam gazdasági szerepéről. A tantárgy tudást, kultúrát és normákat közvetít, és a tanulót hozzásegíti ahhoz, hogy hazáját szerető, önálló és felelős, demokratikus gondolkodású polgárrá, a kisebb-nagyobb közösségek értékalkotó tagjává váljon, valamint ahhoz, hogy ismerje és gyakorolni tudja az aktív és felelős állampolgári létezés szükséges eljárásokat, élni tudjon a társadalmi intézményrendszer nyújtotta lehetőségekkel”*.¹⁶

Mindehhez a dokumentum az új tantárgy kimeneti céljaként határozza meg többek között „a normakövető magatartás és a társadalmi felelősségvállalás megalapozását”, „a szabadság és felelősség, valamint

az alapvető jogok és kötelességek egyensúlyának megismerését”, illetve „a nemzeti és európai identitás kettős jelentőségének” ismeretét. Ugyanakkor **a célok között olyan általános és konkrét tételek is megjelennek, mint a honvédelmi ismeretek kialakítása, a párválasztás, a felelős családtervezés szempontjainak érvényesítése.** Az állampolgári ismeretek tantárgy oktatása mindeközben továbbra is a történelemtanárok feladata, akik szakirányú társadalomtudományi képzettség híján nem feltétlenül vannak birtokában az állampolgári/demokratikus nevelés megfelelő oktatásához szükséges ismereteknek és pedagógiai módszereknek, különösen a fent említett, a családtervezésre vagy a honvédelmi ismeretekre vonatkozó kompetenciáknak.

► 2.3. FŐ PROBLÉMATERÜLETEK

A demokratikus nevelés megfelelő intézményesítése komplex feladat, amelynek teljes körű elvégzése csak hosszas előkészítés és egyeztetések árán, az érintettek (oktatókutatók, tananyagfejlesztők, pedagógusok, civil és érdekképviseleti szervezetek, oktatáspolitikusok) minél szélesebb körének bevonásával hajtható végre. Az eddigi kutatások alapján is látszanak azonban azok a főbb problématerületek, amelyekre a reform előkészítése és kidolgozása során elsőrendűen koncentrálni kell:

1. Alacsony óraszám. A nemzetközi és hazai szakirodalomban nincs és várhatóan nem is lesz konszenzus arról, hogy a tanulási út pontosan mely szakaszaiban és mekkora óraszámban időszerű és kellően hatékony az állampolgári ismeretek oktatása. Az erről szóló döntéseket értékvalasztások, eltérő pedagógiai-módszertani meggyőződések befolyásolják, és több, egyaránt legitim struktúra is kidolgozható. A hazai gyakorlat (2020 előtt általános fejlesztési-műveltségi területként, illetve modultárgyként integrált oktatás, 2020-tól a 8. és 12.

évfolyamon heti egy óra) azonban nemzetközi összehasonlításban még mindig látványosan kevés teret szentel a demokratikus polgárok nevelésének. Nem nehéz belátni, hogy **egy olyan összetett személyiségfejlesztő cél, mint az autonóm állampolgári mentalitás elsajátítása, nehezen érhető el akkor, ha arra mindössze két évfolyamon és heti egy órában történik kísérlet.**

2. A témában felkészült pedagógusok hiánya.

Az állampolgári ismeretek önálló tárgyként való oktatását nem előzte meg a pedagógusképzés célzott felkészítése. **A feladatot a NAT a hazai hagyományoknak megfelelően a történelemtanárok felelősségi körébe utalja,** akiknek megfelelő szakirányú képzés híján kellene hatékonyan és hitelesen oktatniuk olyan, a történettudománnyal nem vagy csak felületesen érintkező tudásterületeket, mint a gazdasági és pénzügyi ismeretek, a családi élet megalapozott tervezése, a hétköznapi jog- és érdekérvényesítés, a nemzeti identitás tartalma és fontossága vagy a hatékony kommunikációs készségek. A történelemtanárok gyakorlatilag mintegy jobb

hiján kapták meg ezt a feladatot: a történelem- és társadalomismeret az összes hagyományos tantárgy közül tematikai szempontból még mindig *viszonylag a legközelebb áll* a tágra vett demokratikus kompetenciák és állampolgári ismeretek fejlesztési területéhez. A felkészülés-felkészítés elmaradása azért is kulcsfontosságú probléma, mert ezt a feladatot jórészt **olyan történelemtanároknak kellene ellátniuk önerőből, akik a kutatások alapján maguk sem feltétlenül rendelkeznek az elérendő célként meghatározott kompetenciákkal.**¹⁷

3. A közoktatás és a pedagógusképzés jellemzően frontális pedagógiai gyakorlata és a holisztikus szemlélet hiánya. Az állampolgári ismeretek önálló tárgyként való bevezetését sem a pedagógusképzés átalakítása, sem az új tárgy oktatására való tartalmi-módszertani felkészülés lehetőségének megteremtése, sem az intézmények általános légkörének demokratikus szellemiségű fejlesztése nem kísérte. **A hazai intézmények túlnyomó többségére ma is a frontális, egyirányú tudásátadási modell,**

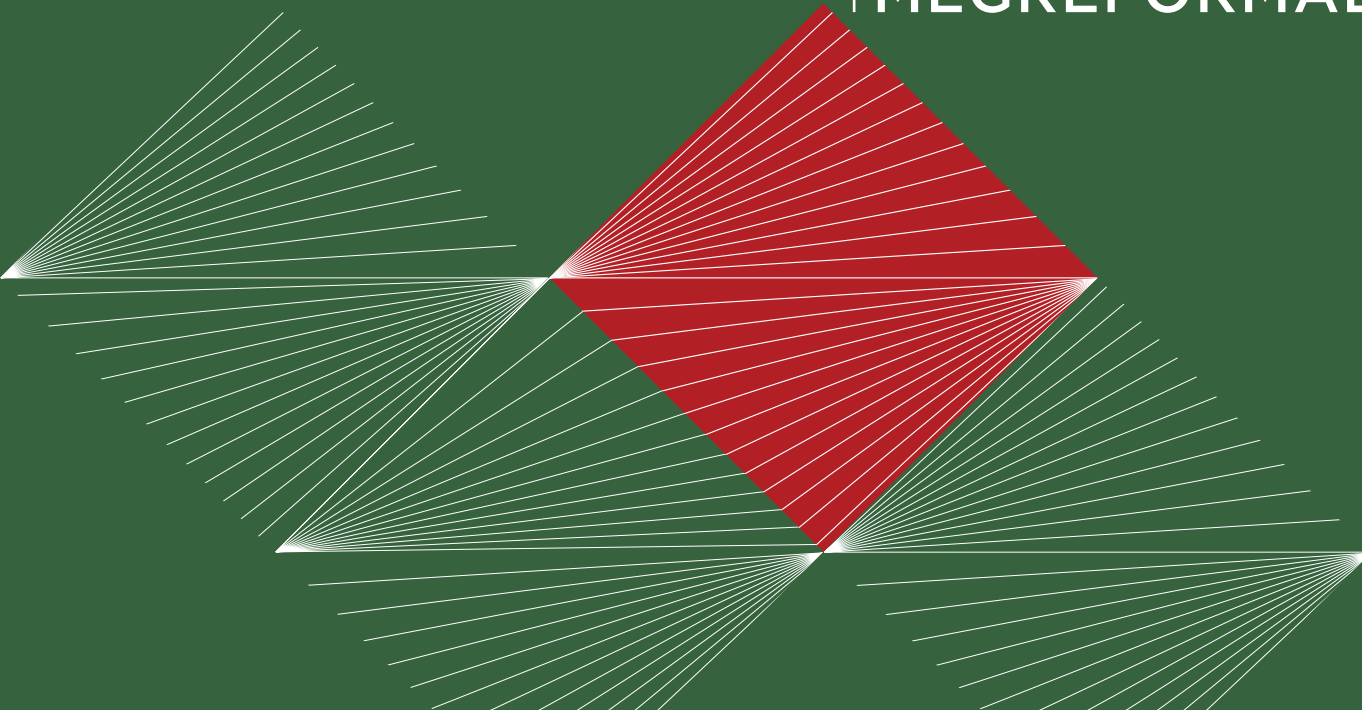
valamint az alá-fölérendeltségi viszonyok dominanciája és a diákjogok gyakorlásának kezdetlegessége jellemző. Az állampolgári ismeretek tantárgy jelenlegi keretein belül a diákok sok más mellett rengeteg információt megtanulhatnak az alkotmányos intézmények működéséről, a tudatos médiafogyasztás fontosságáról vagy a közösség értékéről, de alig van esélyük megtapasztalni, megélni ezeket. Az új tantárgy alacsony óraszama és tematikai túlsúlyossága ráadásul kifejezetten arra ösztönzi a pedagógusokat, hogy **az időigényesebb projekt- és drámamódszerek, szituációs játékok alkalmazása helyett frontális módszerekkel „adják le az anyagot”.** Utóbbiakat maga a pedagógusképzés nem csak tartalmában, de szellemiségében sem készíti fel a demokratikus nevelés feladatának hatékony elvégzésére: a demokratikus viszonyoknak és pedagógiai szemléletnek magában a képzésben is nagyobb teret kell kapniuk, ha olyan szakembereket szeretnénk az iskolába engedni, akik valóban alkalmasak erre a feladatra.

4. A diákok demokratikus joggyakorlásának szűk lehetőségei a közoktatás keretein belül.

A demokratikus kompetenciák fejlesztésében legalább akkora a szerepe az iskolai légkörnek, a tanintézmény szabad vagy hierarchikus-tekintélyelvű kultúrájának és a demokratikus kompetenciák tantermen kívüli gyakorlására szolgáló lehetőségeknek és alkalmaknak, mint magának az önálló tantárgynak. **A magyar közoktatás légköre és jellemző pedagógiai szemlélete ma általában nem a diákok autonóm döntéshozatali kompetenciáit, kreativitásuk és kezdeményezőképességük kibontakozását ösztönzi.** A kutatások szerint¹⁸ szélsőséges különbségek figyelhetők meg az egyes intézmények, illetve intézménytípusok között, az összkép azonban nem megnyugtató: a diákok (és adott esetben a szülők) bevonása a tétellel bíró intézményi vagy osztálytermi döntések meghozatalába nem megoldott rendszerszinten, a diákönkormányzatok független és kompetens működése esetleges (jobbára a diákönkormányzatot segítő pedagógus

személyiségének függvénye), a diákjogok ismerete és érvényesülése pedig szintén nem egyenlő mértékben biztosított.

3. AZ EGYENSÚLY INTÉZET JAVASLATAI AZ ÁLLAMPOLGÁRI NEVELÉS MEGREFORMÁLÁSÁRA

Láthattuk, hogy bár a demokratikus nevelés/állampolgári készségek elsajátítása mint önálló tantárgy bevezetésének szándéka az elmúlt három évtizedet végigkísérte, a feladatot máig sem sikerült megoldani. Az alábbiakban javaslatot teszünk **a demokratikus nevelés önálló tárgyként való bevezetésére**, majd részletesebben kitérünk arra, hogy az ehhez szükséges politikai akarat megléte esetén **milyen kritériumok teljesülését érdemes szem előtt tartani a reform részleteinek kidolgozásakor.**

▶ 3.1. HATÁROZZUK MEG A DEMOKRATIKUS NEVELÉS EMBERKÉPÉT!

A magyar közoktatás egyik fő problémája általában is a jövőkép esetlegessége és koncepciótlanság. **Nehezen meghatározható, hogy az ágazatot fenntartó közösségként mit is várunk ettől az alrendszerből, mindenekelőtt hogy milyen állampolgárokat szeretnénk az életbe - és a közéletbe - engedni.** Egy oktatási rendszer - és azon belül is az állampolgári nevelés, amelynek célja kifejezetten a személyiségfejlődés befolyásolása - csakis következetesen átgondolt és alaposan megvitatott emberképre épülhet. Ennek magában kell foglalnia az elsajátítandó társadalmi és személyes normákat, illetve értékpreferenciákat, a tudásról és a tanulásról alkotott értelmezést, illetve azt a motivációs és eszközrendszert, amely alkalmas lehet e kimeneti célok eléréséhez.

Bár akadnak kivételek, a jelenlegi rendszer a diákokat és a pedagógusokat is hagyományosan jobbra csak a „túlélésre” ösztönzi: „le kell adni az anyagot”, „meg kell tanulni a kötelezőt”, „vissza kell

adni a tudást". A még csak nem is annyira huszadik, mint inkább tizenkilencedik századnak mondható uralkodó pedagógiai szemléletnek megfelelően a közoktatás a diákokat afféle „üres edényként” kezeli, amelybe „bele kell tölteni” a tudást, ideális kimenetnek pedig az tekinthető, ha az edényből az eredetihez minél hasonlóbb tartalommal és formában lehet azt újra kinyerni. Ez a szemlélet alapvetően **fegyelmezett, passzív, alárendelt és homogenizálódó szereplőként kezeli a rendszerbe kerülő fiatalokat, ami értelemszerűen távol áll a demokrácia szempontjából ideálisként elgondolható emberképtől.**

Egy huszonegyedik századi, versenyképes oktatás másfajta szerepre készíti fel a leendő választókat, ami persze a pedagógusoktól is másféle szemléletet igényel (utóbbiról lásd a 3.4. pontot). A demokratikus nevelés mint a politikai közösség és az egyéni szocializáció szempontjából kiemelt fontosságú tantárgy végső célja a „jó állampolgár” kinevelődésének elősegítése. Bár ennek az erősen értéktelített fogalomnak a konkrét tartalmáról végtelen világnézeti és szakmai viták folytathatók, **néhány általános norma és közös kiindulópont így is levezethető**

a demokrácia mint kormányzati rendszer és társadalmi berendezkedés értékkereteiből, különösen a fent vázolt, meghaladni kívánt emberképhez viszonyítva. Az állampolgári nevelés reformja során a döntéshozónak elsősorban ezeket az ideálisnak tekintett antropológiai értékeket érdemes kimeneti célként kezelnie:

1. Autonómia/az önvezérlés képessége: A demokrácia alapját a részvétel, annak minőségét pedig a választópolgárok önálló gondolkodásra és cselekvésre való képessége képezi. **Az autonóm állampolgár saját értékrendje és érdekei alapján képes döntéseket hozni, eközben pedig függetleníteni tudja magát a külső manipulációs kísérletektől, a változó élethelyzetek esetleges impulzusaitól és az emberi ítéletalkotást torzító kognitív hibáktól** (például a túláltalánosítástól, a megerősítési torzítástól, az attribúciós hibáktól vagy a csoportgondolkodás hatásától).¹⁹ Kritikusan viszonyul a politika és a média diskurzusaihoz, felismeri a befolyásolására tett szándékokat, és képes saját, jól felismert céljaihoz igazítani állampolgári döntéseit, illetve normatív

elvárásokat támasztani a politika felé. Az autonómia része a **kezdeményezőkétség, a kreativitás, a cselekvésre való hajlandóság, az önálló érdek- és értékartikuláció, illetve a kompetenciaérzet**, vagyis az, hogy az állampolgár akarja és tudja hatékonyan befolyásolni a közügyek alakulását.

2. Differenciált ítéletalkotás: Az autonóm, felelős és hatékony érdekérvényesítésre alkalmas állampolgár egyik legfontosabb kompetenciája **a tájékozott (informált) döntéshozatal, vagyis a komplex eszmék, ideológiák és problémák árnyalt értelmezésének, illetve elemzésének készsége.** A gyakorlatban a legtöbb társadalmi-politikai dilemma ütköző értékek, érdekek, rövid és hosszú távú, közvetlen és közvetett hatások sűrű szövevénye. Ezt a minél hatékonyabb mozgósításban érdekelt politikai aktorok hajlamosak egyszerű dichotómiákká, fekete-fehér problémákká egyszerűsíteni. Ezekkel a törekvésekkel szemben az autonómia azt feltételezi, hogy **az állampolgár saját problémaértelmezés és motivációk alapján, a maguk komplexitásában és a saját, illetve**

környezete életére gyakorolt hatásuk alapján képes értelmezni ezeket a problémákat. A közoktatásból kikerülő fiatalokat hozzá kell segíteni, hogy képessé váljanak a készen kapott vagy akár saját maguk által már belsővé tett normák és narratívák felülvizsgálatára, illetve hogy racionális érvelés alapján alakítsák ki és tudják alátámasztani saját álláspontjukat.

3. Érvelési készség és vitakultúra: A társadalmi együttélésnek és a politikai részvételnek az informált döntések meghozatala, illetve azok alátámasztása és artikulálása is előfeltétele. **A demokrácia a *deliberáció*, vagyis a tanácskozás és a vitatkozás rendszere, amelyben az érvek ütköztetése nem csak a döntések létrehozásának, de a békés együttélésnek is elsődleges eszköze.** A szélsőséges politikai polarizáció főként a kölcsönös elismerésen alapuló, racionális viták lehetőségének leépüléséből, a választók homogén visszhangkamrákba szorulásából táplálkozik, ami egyúttal nagymértékben kitétté is teszi a polgárokat a manipulációs technikáknak. A vitakultúra része az alapvető retorikai és érvelési

technikák értő használata, az eltérő álláspontok megértésének és tolerálásának készsége, a vitapartnerek emberi méltóságának tiszteletben tartására való hajlandóság, az önkorrekcióra való készség, illetve a manipulációs technikák vagy a másik fél érvelési hibáinak felismerésére való alkalmasság. **A „jó állampolgár” képes megfogalmazni, megindokolni, megvédelmezni vagy a másik érveinek hatására akár felülvizsgálni saját álláspontját, mindenekeftt pedig kész és képes párbeszédet folytatni polgártársaival** – köztük azokkal is, akikkel nem ért egyet.

4. Kíváncsiság és a világra való nyitottság:

A passzív, alattvalói attitűddel szemben az aktív és öntudatos állampolgárságnak feltétele **a közélet történései iránti érdeklődés, a rendszeres és sokszínű tájékozódás igénye és képessége, valamint az információk kritikus, árnyalt feldolgozásának készsége.** Az érzelmek fontos és kiiktathatatlan szerepet játszanak a választói döntéshozatalban, a *kizárólagos* érzelemvezéreltség ugyanakkor az informált döntések egyik fő akadályát jelenti.

5. Empátia: A tudatos állampolgári létehez hozzátartozik **a közösség többi tagjáért érzett felelősség és empátia, illetve a társadalmi problémákkal szembeni érzékenység.** A „jó állampolgár” tudatában van az élethelyzetek és az ezekből eredő motivációk sokféleségének, és képes a hátrányos helyzetű társaival szembeni empátiára. Ezek nem csupán a társadalmi kohéziót és a szűkebb családi körön túlra terjedő bizalmat erősítő készségek, de egyúttal segítenek megérteni és elfogadni az akár radikálisan eltérő vélemények és álláspontok mögött húzódó eltérő társadalmi tapasztalatok hatását is, ami mérsékelheti a szélsőséges politikai polarizáció tendenciáját.

6. Állampolgári felelősségtudat és norma-követés:

Az egyén mindig közösségben létezik, és a másokhoz való viszonyában éli meg saját különállását. Az emberek közötti tranzakciók minősége és a bizalom foka, a jóról és a rosszról alkotott közös képzetek vagy ezek hiánya, a kooperáció kollektív mintái döntően meghatározzák azokat a feltételeket, amelyek szerint az egyén megélheti a saját szabadságát.

A jó állampolgár tudatában van ennek a kollektív egymásra utaltságnak, és önmagára egy nagyobb egész részeként tekint – ezzel nem adja fel individualitását, csupán tudomásul veszi közösségi létezésének következményeit. **Az alapvető együttélési normák belsővé tétele és önkéntes betartása** – a kritikus gondolkodással és saját morális felülvizsgálattal kiegészülve – nem az alárendelődéssel és a vak szabálykövetéssel azonos, hanem azt fejezi ki, hogy az egyén tudatában van annak, hogy tetteivel mások életére is hatással van, ahogy mások cselekedetei is nyomot hagynak az ő életén.

7. Együtműködés: A modern demokráciák lényege az egymás számára idegen és különböző értékrendszerű, különböző motivációjú emberek cselekvéseinek összehangolása. **A társadalom jó működéséhez egyszerre van szükség a versengés és az együtműködés, sőt akár az altruizmus gyakorlatára, vagyis a potenciális konfliktusok becsatornázása mellett a közös erőfeszítések képességére, bizalomra és a kölcsönös segítségnyújtásra való hajlandóságra.** A jelenlegi közoktatásban

a hangsúly még mindig inkább az első elemen, vagyis a versengésen, az egyéni érvényesülés kizárólagosságán és a zéró összegű játszmákon van, miközben a tanulási út viszonylag kevés élményt nyújt a másokkal való kooperáció, a közös erőfeszítések, a pozitív összegű játszmák értékéről. Márpedig **a demokratikus állampolgári lét akkor válhat formalitásból valódi tartalommal bíró és valós eredményeket elérni képes cselekvési mintává, ha a polgárok képesek közösen dolgozni közös céljaik eléréséért.** A közös tanulás, a különböző képességű és háttérű tanulók együtműködésére épülő tanulási út ráadásul általában is a korszerű oktatási rendszerek egyik legtöbbet emlegetett eleme, amely azonban a magyar közoktatásban jobbra továbbra is marginális szerephez jut.

► 3.2. ÖNÁLLÓ TÁRGYKÉNT, MINDEN ÉVFOLYAMON, LEGALÁBB HETI KÉT ÓRÁBAN!

■ 3. AZ EGYENSÚLY INTÉZET JAVASLATAI

Az állampolgári létre való felkészítésnek a **tanulási út és az oktatási-nevelési tevékenység egészét át kell hatnia** (erről bővebben lásd a 3.6. pontot). Mindenekelőtt azonban a demokratikus nevelésnek/állampolgári készségek elsajátításának **önálló tárgyként is meg kell jelennie a közoktatás tantárgyai között**. E tekintetben 2020-ban határozott előrelépés történt, ugyanakkor – mint fentebb már szó esett róla – az önálló állampolgári ismeretek tantárgy kapcsán számos hiányosság állapítható meg.

Ezek közül a legfontosabb, hogy **a 8. és a 12. évfolyamra és heti egy órára korlátozódva a tantárgy nem biztosít kellő hangsúlyt az állampolgári nevelésnek a tanulási út folyamán**. A jelenlegi rendszerben tematikailag meglehetősen szerteágazó ismeretanyagot kell *elsajátítani* két év alatt, miközben az alacsony óraszám miatt nem biztosított a tananyag közös feldolgozásának, reflektív alkalmazásának időkerete. Emellett a demokratikus kompetenciák és az állampolgári nevelés szocializációs

jelentőségének alulértékeltségére utal, hogy a diákok a jelenlegi rendszerben tanulási útjuk zömében nem találkoznak ezzel a tantárggyal, így a demokráciáról szerzett élményeik is meglehetősen szűkre szabottak maradnak. A filozófia és az osztályfőnöki óra mint sokszor „másodrendű” tantárgyak példája ráadásul arra int, hogy **kellő hangsúly híján az állampolgári ismeretek tantárgy is arra a sorsra juthat, hogy az időszűkével küszködő pedagógusok egyszerűen a más szaktárgyakban felhalmozódott lemaradás csökkentésére fogják használni ezt az órát**.

Mindezek okán a demokratikus nevelés csak akkor érheti el a célját, ha az alábbi öt feltétel mindegyikének megfelel:

1. **A tanulási út egészét végigkíséri és áthatja, az alapfokú oktatás első osztályától az érettségiig.**
2. **Az 1-től a 8. osztályig legalább heti egy, a 9-től a 12. osztályig heti két tanóraban szerepel a tanrendben. (A tantárgy szervezése megvalósulhat tömbösítve, projektnapok, illetve témahetek keretében is.)**

3. **A frontális tudásátadás és az indoktrináció helyett a felfedezésre, az önálló véleményalkotásra, az autonóm eligazodásra helyezi a hangsúlyt.**
4. **Vagy szakirányú képzettséggel** (szociológusi, jogászi, politikatudományi diplomával), **vagy/és az állampolgári nevelés tantárgy oktatására képesítő, szakirányú továbbképzést elvégzett (szakvizsgával rendelkező) pedagógusok** oktatják.
5. **Lehetőséget biztosít az alábbi témák alapos és élményszerű feldolgozására:**
 - ▶▶ Az állampolgár alapvető jogai és ezek gyakorlása
 - ▶▶ Az állam felépítése és működése, a kormányzat fontosabb alrendszerei
 - ▶▶ A demokratikus döntéshozatal folyamata és a választási rendszer ismerete
 - ▶▶ A közösségi cselekvés folyamata, állampolgári önszerveződés és együttműködés, állampolgári önérték-érvényesítés

- ▶▶ Demokratikus vitakultúra, az alapvető érvelési technikák elsajátítása, érvelési hibák felismerése
- ▶▶ Önálló tájékozódás és tudatos médiafogyasztás, a manipulációs technikákkal szembeni védekezés
- ▶▶ Polgári felelősségvállalás és szolidaritás, a közösségi lét különböző szintjei: lokálpatriotizmus, pozitív, befogadó nemzettudat, európai identitás
- ▶▶ A gazdaság működése, alapvető közgazdasági-pénzügyi és vállalkozási ismeretek
- ▶▶ Hétköznapi ügyintézés
- ▶▶ A globalizáció, a klímaváltozás és a digitalizáció társadalmi hatásai, az egyén és a közösségi cselekvés szerepe ezek befolyásolásában

► 3.3. TUDÁSÁTADÁS HELYETT A DEMOKRÁCIA MEGÉLÉSE – KOMPETENCIA- ÉS PROJEKTALAPÚ TANULÁST!

A magyar közoktatás frontális, egyirányú jellege általános probléma, ez a pedagógiai szemlélet azonban különösen alkalmatlan az állampolgári kompetenciák közvetítésére. **Ha a demokratikus részvétel ideálisan a kezdeményezőkézségre, a kreativitásra, a kritikus gondolkodásra, egyenlő felek együttműködésére, sőt adott esetben a tekintély megkérdőjelezésére épül, nem nehéz belátni, hogy ennek fejlesztését nemhogy nem szolgálja, de egyenesen gátolja az olyan általános pedagógiai gyakorlat, amely passzív, a bemagolt lexikális tananyagot szolgálva visszaadó, a hierarchikus viszonyokhoz igazodó fiatalokat nevel ki.**

A demokratikus nevelés szempontjából tehát mind az önálló szakirányú tárgynak, mind az oktatás minden tárgyban megmutató hétköznapi légkörének meg kell haladnia a poroszos-frontális oktatás még ma is uralkodó modelljét. Így erre a fejlesztési területre is igaz az az analómig ismételt tétel, hogy **a lexikális**

tudásátadás és a frontális pedagógia helyett a készségek és kompetenciák fejlesztésének, illetve a diákok bevonásának kell érvényesülnie. A konkrét, a helyi viszonyok sokféleségéhez rugalmasan alkalmazkodni képes pedagógiai eszköztár összeállítása, amelyből az iskolák és pedagógusok válogathatnak, a reform előkészítésének feladata (lásd a 3.5. pontot), a nemzetközi és hazai jó gyakorlatok alapján mindenesetre a célnak megfelelő módszertani megközelítéseknek számos közös pontjuk rögzíthető. Az alábbiakban ezek közül sorolunk fel ötöt:²⁰

a) **Projekt módszer:** Ez az ismeretszerzési folyamat a diákok egyéni, egyégesen passzív befogadói szerepe helyett a problémaorientált gondolkodásra, a közös munkára, a személyre szabott munkaterhelésre és tanulási utakra, az együttműködés viselkedési mintáinak elsajátítására és előnyeinek megtapasztalására, általában új társas kompetenciák megszerzésére helyezi a hangsúlyt. Jó példa erre a világ számos országában működtetett Project Citizen program, amelynek keretében a **diákoknak a tanárokkal közösen egy-egy helyi probléma megoldásán kell együtt dolgozniuk, majd a javaslataikat benyújthatják megvalósításra az önkormányzatoknak.**

- b) **Induktív tudásátadás:** A gyakorlat- és helyzetorientált induktív oktatás lényege, hogy a diákok nem steril, absztrakt definíciók bemagolásával, hanem a hétköznapi tapasztalatokból kiindulva és az egyestől az általános felé haladva ismerhetik meg a társadalom működését, legfőképp pedig a demokratikus döntéshozatalt. Az induktív oktatás keretein belül életközeli, megfogható problémákkal szembesítik a fiatalokat, azokat közösen elemzik, majd együtt keresnek megoldásokat rájuk. Az általánosítható, az élet más területein alkalmazható tanulságokat aztán ezeknek a konkrét problémaértelmezési és döntéshozatali folyamatoknak a közös értékelése révén vonják le.
- c) **Aktív diákok és interaktivitás:** A tudás frontális közvetítésével és annak passzív szerepelvételével szemben a demokratikus nevelés a diákok aktivitására és a kölcsönösségre épül. Jellemző példa a **demokratikus döntéshozatal tanórai szimulációja, szituációs gyakorlatok, szerepjátékok megrendezése révén.** A diákok ilyenkor lehetőséget kapnak rá, hogy osztálytermi parlamenti viták és szavazások révén, de valós következmények mellett dönthessenek el közös

problémákat, például a tantermi szabályokkal, fegyelmi eljárásokkal, az iskolai környezet rendezésével vagy akár az osztály költségvetés egy részének felhasználásával kapcsolatban. Ezeknek a helyzetgyakorlatoknak fontos elemük, hogy a demokrácia játékszabályainak megélésében a tanár nem tudásközvetítő, sokkal inkább facilitátori szerepet játszik: vagyis legfeljebb segíti a diákok közös munkáját, de eközben lehetőséget biztosít a tudás közös létrehozására, az érvek és ellenérvek szabad megvitatására.

- d) **Relevanciaközpontúság:** A fenti szimulációk legfontosabb jellemzője, hogy ne elvont problémák, fiktív dilemmák köré épüljenek, hanem a diákok hétköznapi életének és életvilágának szempontjából releváns ügyekről szólnak. A demokratikus döntéshozatal valós megtapasztalását és a felelős állampolgári attitűdök kialakulását az segíti elő, ha a tanulók az osztály, az iskola vagy akár szűkebb lakókörnyezetük tényleges problémáiról hoznak döntéseket, amelyek következményeit a való életben is megtapasztalhatják. Ennek során a pedagógus nem csupán a döntések meghozatalában, de

a releváns témák kiválasztásában is részvételre ösztönzi a diákokat, akik adott esetben a saját legszűkebb környezetükben felmerülő problémák megoldásában is támaszkodhatnak a közös munkára. Jó eszköz lehet például, ha **az iskola diákjai részvételi iskola- vagy osztályköltésvetés keretében minden évben lehetőséget kapnak arra, hogy teljességgel önállóan, demokratikus döntéshozatal keretében határozhassák meg, mire költse az iskola vagy az osztály a forrásai meghatározott százalékát.**

- e) **Hangsúly a kooperáción:** Az állampolgári nevelésnek kiemelt célja a közösség életében tevékeny részvételre képes, együttműködő ember kinevelése. Épp ezért a tanulási út egészét, de különösen az állampolgári ismeretek oktatását a kooperációnak, a közös problémamegoldásnak, az egymástól való tanulásnak kell áthatnia, a közös problémák megvitatásától és a megoldások keresésétől a prezentációk elkészítéséig és az órai teljesítmény értékeléséig.

► 3.4. A DEMOKRATIKUS NEVELÉST BÍZZUK SZAKIRÁNYÚ KÉPESÍTÉSSEL RENDELKEZŐ PEDAGÓGUSOKRA!

Mint fentebb már szó esett róla, az állampolgári nevelés sokáig elsősorban a történelemoktatás járulékos feladatáént jelent meg, amelyet az amúgy is a tananyag mennyiségével és az alacsony óraszámmal küzdő történelemtanárok csak ritkán tudtak kielégítően teljesíteni. Ezt a problémát a 2020-ban bevezetett állampolgári ismeretek tantárgy sem tudta megoldani, hiszen annak oktatása továbbra is elsősorban a történelemtanárok feladata (igaz, elvileg más szaktanár is oktathatja).

Bár kreatív pedagógusok adott esetben jól rá tudnak világítani a múlt tapasztalatai és a jelen társadalmi problémái közötti összefüggésekre, érdemes hangsúlyozni, hogy **alapvetően más tartalmú és más pedagógiai, illetve befogadói szemléletet igénylő területekről van szó.** A történelem mint diszciplína leíró jelleggel ismerteti múltbeli folyamatok végeredményét, illetve nagy struktúrák jellegzetességeire és az ezek között fennálló összefüggésekre igyekszik rámutatni. Ezzel szemben **az állampolgári kompetenciák oktatásának célja az, hogy a jelen nagyon is közeli, sokféle**

értelmezésre nyitott folyamatainak értelmezéséhez, komplex döntések meghozatalához segítsen hozzá, elsősorban nem tényismeretek, hanem meghatározott kognitív eszközök, attitűdök és viselkedési minták közvetítése révén. Ez utóbbiak során az alapvető információk átadása mellett jóval nagyobb szerep jut a közvetlen élmények megszerzésének, szituációs gyakorlatoknak és vitáknak, vagyis a személyiségfejlődés és a kompetenciafejlesztés hangsúlyosan előtérbe kerül a lexikális ismeretek bővítéséhez képest. A „jó állampolgárt” nem az teszi önmagában, hogy tudja, hány tagja van a törvényhozásnak vagy hogy mit jelent a gyülekezéshez való jog – hanem az, ha saját élményei vannak a jogai gyakorlásáról, a demokratikus vitáról, a békés egyet nem értésről vagy az együttműködés erejéről.

Emellett további problémát jelent, hogy **a tanárképzésbe bekerülő fiatalok jelentős része eleve olyan iskolából érkezik, ahol neki magának sem volt lehetősége szert tenni azoknak a kompetenciáknak az elsajátítására, amelyek oktatása szaktanárként később az ő felelőssége lesz.** A szelektív iskolarendszer miatt a hallgatók kevés tapasztalattal rendelkeznek az eltérő társadalmi csoportokkal való

kapcsolatépítésről és érintkezésről, ráadásul saját állampolgári kompetenciaérzetük sem feltétlenül magasabb az átlagnál.²¹ Ebben a tanárképzés során sem kapnak sok segítséget: bár ma már számtalan segédanyag és tapasztalat rendelkezésre áll az állampolgári ismeretek oktatására való felkészítéshez, a hazai pedagógusképzésben ezek csak esetlegesen jelennek meg.²²

A demokratikus nevelés kiemelt fontossága miatt az állampolgári ismeretek megfelelő minőségű oktatását nem bízhatjuk a véletlenre. Azt az egyébként is túlerhelt történelemtanárok vagy más szaktanárok helyett **olyan pedagógusokra kell bízni, akik rendelkeznek szakirányú képesítéssel, vagyis szociológiai, jogi, politikatudományi, közgazdaságtani diplomával, vagy elvégezték a már ma is létező, az állampolgári ismeretek pedagógus-szakvizsgára felkészítő szakirányú továbbképzést.** Emellett nagyobb teret kell biztosítani a pedagógusképzésben a demokratikus nevelés pedagógiai elveinek, a már rendelkezésre álló európai uniós és más segédanyagok felhasználásának. A holnap tanárainak képzése során – legalábbis egy ideig – a ma köznevelési rendszerének hiányosságait is kompenzálnunk kell.

► 3.5. HASZNÁLJUK A FELHALMOZÓDOTT TAPASZTALATOKAT!

Az állampolgári ismeretek/demokratikus nevelés központi bevezetésére tett eddigi kísérletek fő hátulütője jellemzően az **előkészítetlenség, a koncepciótlanság és az elszigettség** volt. A hangzatos jogszabályi előírások gyakorlati érvényesülését nem segítette sem megfelelő előkészítő munka és egyeztetés, sem a pedagógusképzés átalakítása, sem az iskolák általános működésének és szemléletmódjának megreformálása. **Ez már csak azért sem történhetett meg, mert az állam mindaddig még arra sem tett erőfeszítéseket, hogy összegyűjtse, feldolgozza és közkinccsé tegye a demokratikus nevelésnek az alternatív iskolák, civil szervezetek gyakorlatában felhalmozódott tapasztalatokat és jó pedagógiai módszereket.**

Pedig az állampolgári nevelésben mostanra **sok évtizedes tapasztalatokkal rendelkezünk, mind itthon, mind a nemzetközi szintén.** Lelkes pedagógusok, alternatív iskolák, nemzetközi és hazai civil szervezetek különböző keretek között és különféle pedagógiai elvek szerint igyekeznek hozzásegíteni

a gyerekeket a demokratikus kompetenciák elsajátításához. A számtalan hasznosítható példa közül érdemes említést tenni például a Tudatos Választókért Alapítványról, a Padtárs programról, a Közélet Iskolájáról, a PROKON Egyesületről, a Kürt Alapítványi Gimnáziumról, a Carl Rogers Személyközpontú Óvoda és Általános Iskoláról, a Demokratikus Nevelésért és Tanulásért Közhasznú Egyesületről vagy a Demokratikus Ifjúságért Alapítványról. **Ezek a kísérletek eddig jobbára egymástól is elszigetelten fejlődtek:** a demokratikus neveléssel foglalkozó iskolák és civil szervezetek között alig van érdemi kommunikáció és tapasztalatcsere, sőt az sem ritka, hogy az érintettek még egymás létezéséről sem tudnak.²³

Ezért az állampolgári nevelés reformjának előkészítésekor **meg kell teremteni annak lehetőségét és intézményi kereteit, hogy ezek a tapasztalatok a tanórai és tanórán kívüli (informális) tananyag kidolgozásakor, majd a pedagógusképzésben és továbbképzésben, illetve az egyes intézmények helyi igényekre szabott gyakorlatában is hasznosulhassanak.** Alapkeretében össze kell gyűjteni és ki kell értékelni

a demokratikus/állampolgári nevelés elérhető jó gyakorlatait, azokat pedig minden iskola és pedagógus számára elérhetővé kell tenni egy, az Iskolatáska nevű projekt mintájára létrehozott online adatbázisban. Az így kialakított módszertani tudástár annak a lehetőségét is megteremtené, hogy uniformizált központi tananyag helyett a megfelelően felkészített pedagógusok és intézmények maguk dönthessenek a saját tanulói közösségeik igényeinek, képességeinek és hétköznapi tapasztalatainak megfelelő demokratikus nevelés tartalmi-módszertani elemeiről.

► 3.6. DEMOKRATIKUS ISKOLÁT!

Az állampolgári nevelés nemzetközi modelljei és hazai megvalósítási kísérletei is általában négy nagyobb területre koncentrálnak: **1. a politikai tudatosságra**, műveltségre (vagyis a közéletben való eligazodáshoz szükséges információk elsajátítására), **2. a kritikus és analitikus szemléletmód megalapozására** (vagyis hogy az állampolgár képes legyen önállóan feldolgozni ezeket az információkat), **3. meghatározott attitűdök és értékek elsajátítására** (vagyis a demokratikus és jogtudatos értékrend és gondolkodásmód önálló kialakítására), valamint **4. az aktív állampolgári részvételre** (vagyis az elsajátított képességek gyakorlati alkalmazására való hajlam kialakulásának elősegítésére).

A demokráciára és állampolgárságra nevelés tehát komplex rendszer, amelyben ugyanakkor az önálló tantárgyi feltételek kialakítása szükséges, de nem elégséges feltétel. Az emberek egyenlőségét és autonómiáját kifejező társadalmi rend értékei értelemszerűen nem adhatók át hitelesen és hatékonyan egy mereven hierarchikus, tekintélyelvű és frontális oktatási rendszer keretei között. A vonatkozó

hazai és nemzetközi szakirodalomban konszenzusnak örvendő felismerés, hogy **a demokratikus nevelésnek csak akkor lehet értelme, ha nem szorul heti egy-két tanóra keretei közé, hanem a formális, nem formális és informális oktatás egészét áthatja.** Nyilvánvalóan nem a demokratikus állampolgárság megerősödését szolgálja, ha a demokratikus élmény egyetlen tantárgy keretei közé szorul és az óra végeztével meg is szűnik: **magát az iskolát kell olyan szabad, demokratikus légkörnek áthatnia, amely a fentebb megfogalmazott emberképet, vagyis a kompetens állampolgár létrejöttét szolgálja.**

A demokratikus iskola ma már bevett, a világ fejlettebb oktatási rendszereiben magától értetődőnek számító pedagógiai-intézményszervezési eszmény. Bár sokféle felfogása és megvalósítása létezik, mindegyiknek közös kiindulópontja, hogy **a társadalomban meghatározónak tekintett demokratikus normák és viselkedési minták elsajátításában a szűken vett formális oktatáson túl az iskolai és tantermi légkör, illetve döntéshozatal is segíti a diákokat, ezért az iskolát is a demokrácia alapelvei szerint szervezik.**

A fiataloknak ebben a rendszerben mindenekelőtt élményük az őket érintő döntésekbe való bevonódás és a véleményük, szempontjaik érdemi becsatornázása. **A demokratikus iskola lehetőséget teremt a diákoknak (és olykor a szülőknek) a tantermi és iskolai szabályok megalkotásában való részvételle, közös célok kijelölésére és közös problémák megoldására, nem utolsósorban pedig a polgári felelősség, a döntések következményeinek megtapasztalására.** Ennek legfontosabb tanórán kívüli intézményei az iskolagyűlés és a diákönkormányzat, ezek azonban ma számos intézményben érdemi hatást gyakorolni képtelen, valós jogkörökkel nem bíró látszatintézményként működnek.

A demokratikus iskola a legtöbb modellben **a közoktatás depolitizáltságának felszámolását is jelenti.** Ez persze nem az iskolának a pártpolitika és a közéletet átható ideológiai megosztottság előtt való megnyitását jelenti, hanem a fiatalok életében is relevánsnak számító társadalmi problémák megjelenítését és érdemi megvitatását, a fontos ügyek köré szerveződő politikai tagoltság és kulturált egyet nem értés megélhetővé tételét, a demokratikus

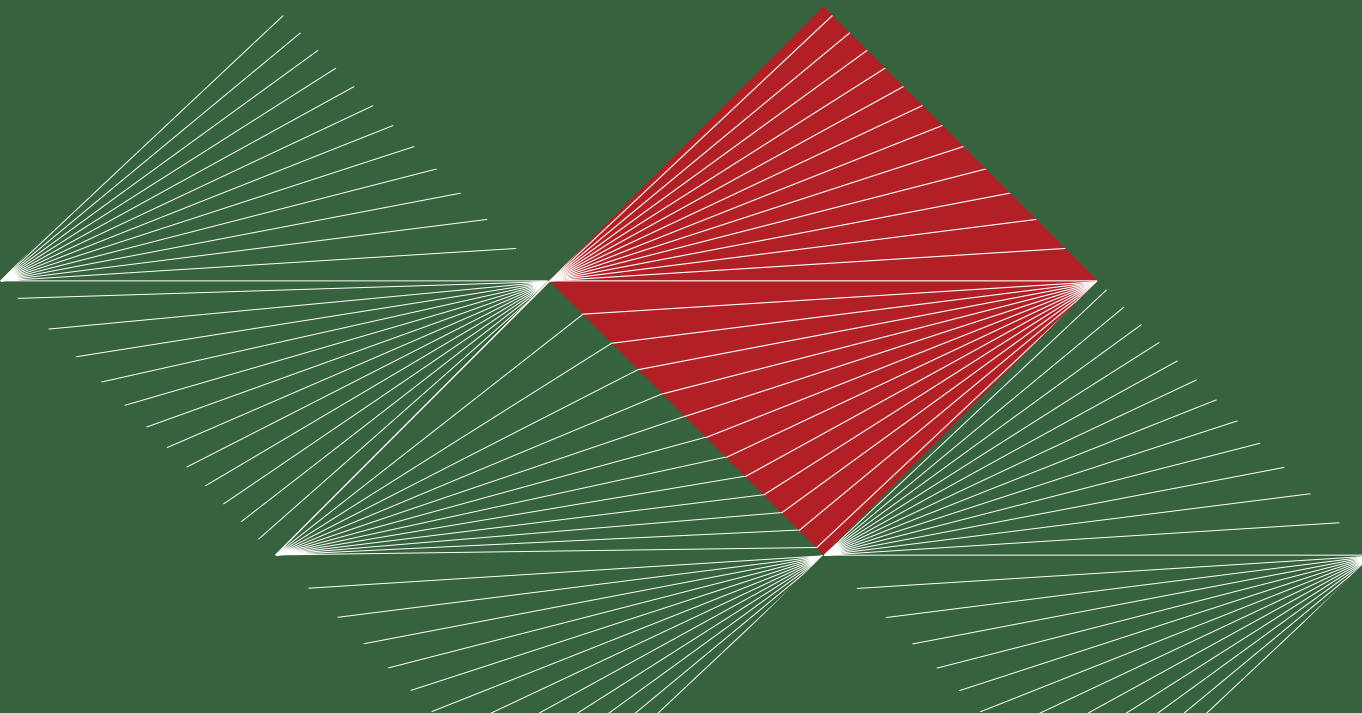
vitakultúra elsajátítását és az érdekartikuláció, illetve érdekképviselői korai megtapasztalását. Ha a politika elsősorban a közösségi ügyek intézését jelenti, a diákoknak is épp ebbe a folyamatba kell érdemi beleszólást biztosítani: például az iskolafejlesztési projektek kidolgozásában vagy a lakókörnyezet javításában való részvétel vagy akár a diákokat foglalkoztató közös ügyek demokratikus vita keretében történő feldolgozása formájában.

Emellett a demokratikus keretek **a pedagógus és a diákok viszonyát is újradefiniálják**, hiszen a két szereplő a döntéshozatal számos szintjén (egy-egy modellben akár a tanulási út meghatározásában is) egyenrangú félként cselekszik. A közös szabályok megalkotásakor például ugyanannyit ér a szavuk és a szavazatuk, ami értelemszerűen kizárja a köznevelés mai gyakorlatában domináns hierarchikus és tekintélyelvű légkört.²⁴

A demokratikus iskola hétköznapi tapasztalatai **megerősítik a demokráciába vetett hitet, fejlesztik a kooperáció és az autonóm döntéshozatal készségeit, és hosszú távon is erősítik az autonóm állampolgári létezés elengedhetetlen kompetencia**

érzetét. Mindennek fő előnye, hogy a majdani választók személyiségfejlődésük kritikus szakaszában szerezhettek élményt a jog- és érdekérvényesítés kézzel fogható hatásairól, a kollektív cselekvés és az együttműködés értékeiről, illetve a békés egyet nem értés és konfliktuskezelés előnyeiről.

4. ZÁRSZÓ

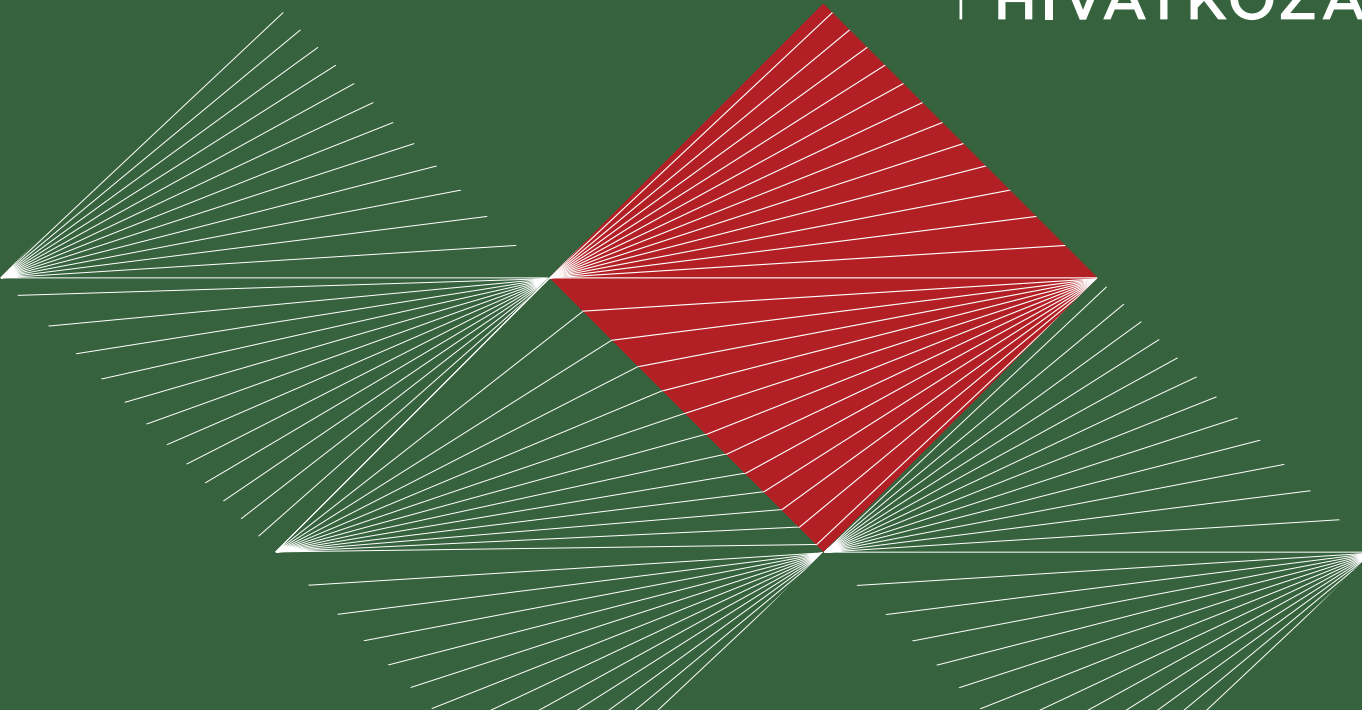
A világ fejlett democráciáiban egyre inkább teret nyer az a szemlélet, amely szerint **az állampolgárság többet jelent pusztán státusnál, az adott ország útlevelének birtoklásánál.** Az állampolgári létnek e szemlélet szerint legalább ennyire fontos eleme az autonómia, a közösség életében való részvétel, a polgári felelősség, a jogtudat és a közös ügyek alakítására való igény. Ez a felfogás **nem automatikusan adott helyzetként, hanem normaként és elérendő célként tekint az állampolgárságra, annak elérését pedig a közösség egyik kiemelt feladatákként kezeli.**

A democráciák huszonegyedik századi kihívásai közepette **nem engedhetjük meg magunknak, hogy a demokratikus állampolgárrá válást ne kezeljük kiemelt közügyként és a közoktatás egyik kulcsfeladatákként.** Az intézményeket emberek működtetik – ezért az intézmények minőségét és fenntarthatóságát elsőrendűen befolyásolja az azokat élettel megtöltő emberek állampolgári minősége. A fejlett democráciák globális válságainak megoldásához is alapvető feltétel az önálló ítéletalkotásra és kritikai gondolkodásra képes, jól informált és kompetens állampolgárok megléte – ez adja a politikai apátia,

a választási manipuláció, a dezinformáció és a szélsőséges politikai polarizáció fő ellenszerét.

Az elmúlt években ez a felismerés a hazai politikai és szakmai diskurzusokban is kétségkívül hangsúlyosabban megjelent, és az állampolgári ismeretek önálló tantárgyként való bevezetése önmagában is fontos előrelépés. Láthattuk azonban, hogy **a demokratikus nevelés megfelelő súlyú és a kívánatos eredményhez (az autonóm állampolgári kultúra megszilárdulásához) vezető intézményesüléséhez még számos, részben a köznevelési rendszert általában, részben pedig a demokratikus nevelés jelenlegi modelljét jellemző problémát meg kell oldanunk.** Ideje hozzálátnunk!

FELHASZNÁLT
IRODALOM ÉS
HIVATKOZÁSOK

Acemoglu, Daron – Naidu, Suresh – Restrepo, Pascual – Robinson, James A (2019) Democracy Does Cause Growth. *Journal of Political Economy*, 127(1): 47–100.

Boros Tamás – Filippov Gábor (2020) *Magyarország 2030 – Jövőkép a magyaroknak*. Egyensúly Intézet – Osiris.

Boros Tamás – Kadlót Tibor – Naszádos Zsófia – Varga Áron (2013) *Ők nem szavaznak ma Magyarországon A Friedrich Ebert Alapítvány és a Policy Solutions elemzése a magyarországi nemszavazókról*. Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.

Caplan, Brian (2007) *The Myth of the Rational Voter. Why Democracies Choose Bad Policies*. Princeton University Press.

Dancs Katinka – Kinyó László (2015) Az iskolai demokrácia és az osztálytermi légkör összefüggéseinek vizsgálata strukturális egyenletek modelljeivel. *Magyar Pedagógia*, 115(4): 363–382.

Eurydice (2018) *Citizenship Education at School in Europe 2018*. Eurydice Report. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency.

Fukuyama, Francis (2018) *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. Farrar, Straus and Giroux.

Gáti Annamária (2010) *Aktív állampolgárság Magyarország nemzetközi összehasonlításban*. TÁRKI-TUDOK Tudásmenedzsment és Oktatókutató Központ Zrt. http://ess.tk.mta.hu/wp-content/uploads/2013/04/Gati_Annamaria_TARKI-TUDOK.pdf – utolsó letöltés időpontja: 2021. április 6.

Gicz J. Johanna – Sik Endre (2009) Bízalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth István György (szerk.): *TÁRKI európai társadalmi jelentés*. TÁRKI Zrt., 65–84.

Jakab György (2019) *Bevezetés az iskolai demokratikus állampolgári nevelés integrációs problémáinak diszkurzív vizsgálatába*. Doktori értekezés. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23402/jakab-gyorgy-phd-2020.pdf?sequence=4&isAllowed=y> – utolsó letöltés időpontja: 2021. április 6.

Körösényi András (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. In Boda Zsolt–Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. MTA TK PTI – ÚMK: 284–309.

Levitsky, Steven – Ziblatt, Daniel (2018) *A demokráciák halála*. Kossuth Kiadó.

NAT (1995) *A Nemzeti alaptanterv kiadásáról szóló 130/1995. (X. 26.) Kormányrendelet*.

NAT (2003) *A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 243/2003.(XII. 17.) Kormányrendelet*.

NAT (2007) *243/2003. (XII. 17.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról*.

NAT (2012) *110/2012. (VI. 4.) Kormányrendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról*.

NAT (2020) *A Kormány 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról*.

Nie, Norman H. – Junn, Jane – Stehlik-Barry, Kenneth (1996) *Education and Democratic Citizenship in America*. University of Chicago Press.

Patkós Veronika (2017) Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 26(4): 29–52.

Przeworski, Adam – Alvarez, Michael A. – Cheibub, José Antonio – Limongi, Fernando (2000) *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990*. Cambridge University Press.

Rauch, Jonathan (2015) *Political Realism. How Hacks, Machines, Big Money, and Back-Room Deals Can Strengthen American Democracy*. Brookings Institution Press.

Sárvári Balázs (2014) A globális politika kora. In Faragó-Szabó István – Gyöngyösi Megyer – Takó Ferenc – Tóth Olivér István (szerk.): *Világunk határai*. Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 311–332.

Szabó Andrea – Oross Dániel (2012) A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók. 2012. Apátia – radikálizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Belvedere Meridionale. 65–109.

Szabó Andrea (2015) *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon*, 2015. Belvedere Meridionale.

Szakács Andrea (2016a) Magyar állampolgári nevelési modell 4. rész. *Átlátszó Oktatás*, november 30. <https://oktatas.atlatszo.hu/2016/11/30/7228991/> - utolsó letöltés időpontja: 2021. április 8.

Szakács Andrea (2016b) Magyar állampolgári nevelési modell 5. rész. *Átlátszó Oktatás*, december 9. <https://oktatas.atlatszo.hu/2016/12/09/allampolgar-neveles-5-resz/> - utolsó letöltés időpontja: 2021. április 8.

Szakács Andrea (2016c) Magyar állampolgári nevelési modell 6. rész. *Átlátszó Oktatás*, december 17. <https://oktatas.atlatszo.hu/2016/12/17/allampolgar-neveles-6-resz/> - utolsó letöltés időpontja: 2021. április 8.

Századvég (2014) *A magyar társadalom civil szférával kapcsolatos attitűdjei*. Századvég. https://tasz.hu/files/szadzveg-tanulmanyok/NFM_201409/NFM02_TANSZ_201409_T%C3%81RS_CIVILSZF%C3%89RA_free.pdf - utolsó letöltés időpontja: 2021. április 8.

TÁRKI-TUDOK (2010) *„Alattvalók vagy polgárok lesznek?” A fiatalok aktív állampolgári készségei Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. Másodelemzés nemzetközi adatbázisok és a szakirodalom alapján.* Aktív Állampolgárság Alapítvány.

Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2011) *Nudge. Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról.* Manager Könyvkiadó és Könyvkereskedő Kft.

1 Lásd például Nie et al., 1996.

2 Lásd például Giczi-Sik 2009, 70., Sárvári 2014., Századvég, 2014.

3 Lásd például Utasi 2013.

4 <https://www.pewresearch.org/global/2020/02/27/attitudes-toward-elected-officials-voting-and-the-state/>.

5 A politikai polarizációról és annak a demokrácia stabilitására való hatásáról lásd például Fukuyama, 2018., Levitsky–Ziblatt, 2018.

6 Lásd például Körösi, 2012., Patkó, 2017. A szilárd demokratikus intézmények és a gazdasági fejlődés összefüggéseiről általában lásd Przeworski et al., 2000., Acemoglu et al., 2019.

7 A pártok közötti kompromisszumokra épülő politikai kultúra gyakorlati hasznáról a demokrácia fenntarthatósága szempontjából bővebben lásd Rauch, 2015., Levitsky–Ziblatt, i. m.

8 Boros-Filippov, 2020: 128.

9 Javasataink a másodlagos irodalom feldolgozása mellett elsősorban szakértői egyeztetésekre, oktatáskutatók, oktatáspolitikusok és gyakorló pedagógusok tucatjaival folytatott konzultációk eredményeire alapulnak.

10 NAT, 1995.

11 I. m.

12 Erről lásd Jakab, 2019.

13 Gáti, 2010., Jakab, i. m.

14 NAT, 2003.

15 NAT, 2007.

16 NAT 2020.

17 TÁRKI-TUDOK, 2010.

18 Lásd például Dancs–Kinyó, 2015.

19 A kognitív torzításokról lásd például Thaler–Sunstein, 2011.

20 A példák forrása: Gáti, i. m.

21 TÁRKI-TUDOK, i. m.

22 Gáti, i. m.

23 Lásd például Szakács, 2016c.

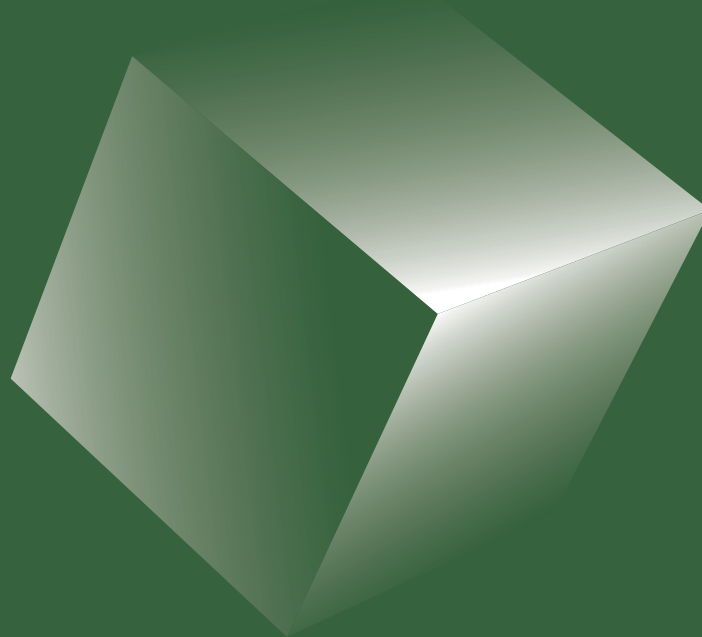
24 Kaposi, i. m.

RÓLUNK

Az Egyensúly Intézet jövőorientált szellemi műhely, amely hazánk számára készít politikai, gazdasági, kulturális jövőképet, szakmai javaslatokat. Ezzel szilárd szellemi alapot teremt a magyarok felemelkedéséhez a gyorsan változó 21. században.

Olyan témákról gondolkodunk, amelyekről kevesebb szó esik a nyilvánosságban, mint kellene. Ilyen téma a robotizáció és az átalakuló munkaerőpiac, levegőnk és folyóvizeink tisztasága, a nemzeti öntudat és a közösségek szerepe egy ország életében, az oktatás jövője, az ország gazdasági kitérési pontjai vagy a megváltozó világtrend.

Az Egyensúly Intézet állandó kutatói csapata és tanácsadói testülete közgazdászokból, szociológusokból, politikai elemzőkből, klímaszakértőkből, külpolitikai szakértőkből áll. Sokszínű és magasan képzett, professzionális csapatunk széles körű tapasztalatokkal rendelkezik az akadémiai kutatás és az alkalmazott tudomány területéről egyaránt.

EGYENSÚLY INTÉZET

1024 Budapest, Ady Endre u. 24.

+36 1 249 5238

www.eib.hu

info@eib.hu